

FÖLDRAJZOKTATÁS A VÁLSÁGOS ÉVTIZEDEKBEN

Sipos Anna Magdolna és Nagy Miklós Mihály

ELTE Tanárképző Főiskolai Kar, Könyvtár

Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadtudományi Kar, Hadászati Tanszék

Az első világháború és az azt követő békeszerződés a magyar társadalmat alapjaiban rendítette meg. A háború hatalmas emberáldozatai és a hazánkat ért területi veszteségek, a Közép-Európában addig meghatározó szerepet játszó magyar társadalmat valódi traumaként érték. A korszak politikusai a politikai élet valamennyi területén kiutat kerestek, hiszen egyszerre kellett az ország gazdaságát újjászervezni, a nemzeti érdekeket külpolitikailag elfogadtatni, a társadalmat felkészíteni a várva várt területi revízió végrehajtásának fogadására. De ugyanakkor ideológiai és politikai harcot is kellett folytatni a századunk első évtizedeiben egyre erősödő liberális gondolatokkal, valamint a baloldali mozgalmakkal szemben. Ebben a társadalmi és politikai légkörben igen nagy szerep hárult a korszak kultúrpolitikájára, amelynek prominens képviselői – *Klebelsberg Kuno, Teleki Pál, Hóman Bálint, Kornis Gyula* stb. – az általuk irányított magyar oktatáspolitikát tudatosan állították az újjászerveződő nemzet szolgálatába. Tanulmányunkban e tevékenységnek egy szűk területét tekintjük át: azt vizsgáljuk meg, hogy az iskolai oktatásban akkoriban oly divatos földrajzoktatásra miként hatott a korszak kultúrpolitikája, illetve hogyan szolgálta a földrajzoktatás a „nemzetnevelés” eszméjét és a revízió gondolatát.

A csonka ország kényszerei

1920. június 4-én a Párizs melletti Trianon-palotában magyar delegáció aláírta a békeszerződést, és ezzel Magyarország máról holnapra területét és lélekszámát tekintve Közép-Európa kis államává vált. Az addig az Osztrák-Magyar Monarchiába tagozódott, és azon belül meghatározó szerepet játszó magyar társadalom évszázadok óta legsúlyosabb válságával szembesült. A magyar lakosságot legérzékenyebben talán a területi veszteségek érintették, hiszen a magyar történelem folyamán először fordult elő, hogy az országhatáron kívül milliós tömegben került nemzeti kisebbségbe magyarság. De ugyanakkor elvesztek olyan területek is, amelyek a magyar történelem válságos időszakában az önálló magyar államiságot jelképezték (Erdély és a Partium). Ezzel egyidőben hozzá kellett látni az első világháború, a Magyar Tanácsköztársaság honvédő harcai, a román megszállás következtében jelentkező gazdasági válság felszámolásához is. Az ellenséges politikai magatartást tanúsító szomszédos országokkal szemben külpolitikai kiutat kellett keresni, és ennek kapcsán szembesülni kellett az egykori Osztrák-Magyar Monarchiába tagozódott Magyarország nemzetiségi politikájának hibáival is.

E belső bajokat csak tetézte az európai hatalmi politikai rendszer, amely már 1920-ban magában hordozta az első világháborút követő békéből eredő konfliktusok csíráit, amelyek alig negyedévszázad múltán a második világháborúhoz vezettek.

Látszólag az európai hatalmak közötti külpolitikai feszültségek jó teret adtak arra, hogy a revíziót zászlajára tűző magyar külpolitika – kihasználva az ellentéteket – saját érdekeit érvényesítse. Ám a valóságban a húszas évek végére, harmincas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy hazánk érdekeit csak az első világháborúból vesztesként kikerült Németország, és a nyugati hatalmakban csalódott Olaszország mellett tudja érvényesíteni. E „válságos évtizedek” éppen e két országban juttattak hatalomra fasiszta pártokat, és az újjászerveződő közép-európai térségben, az első világháború veszteseitől tartó országokban katonai jellegű, jobboldali diktatúrákat. A nacionalizmus térhódításának évtizedei ezek. Közép-Európában a nemzetek egy része évszázadok óta most, először alkotott nemzeti államot és ezek megalakulásakor a nemzeti érzés minden más ideológiát elnyomott.

Közép- és Kelet-Európában „...A valóságos nemzeti sérelmek mindent eldöntöttek, s úgy jelentek meg, mint *minden* társadalmi, gazdasági probléma valóságos – végső oka...” (Berend, 1983. 164. o.). A korszak Európájában ördögi spirál indult el: a nacionalizmus nacionalizmust szült és az évszázadok óta halmozódó nemzeti ellentétekből eredő nacionalizmusra csak nacionalizmussal lehetett válaszolni.

Mindez éreztette hatását a korszak szellemi életében is. Az egyre inkább jobbra tolódó közép-európai diktatúrák kultúrpolitikája a nacionalista külpolitikát szolgálta, és a vélt vagy valós nemzeti sérelmek elleni harcot tűzte zászlajára. Hazánkban ehhez hozzájárult a trianoni trauma és a béke-rendszer következtében megjelent társadalmi válság is. Olyan magyar, tudatos, módszeres kultúrpolitikát kellett kialakítani, amely egyszerre felelt meg a revizionizmusnak, a társadalmi és gazdasági válság leküzdésének, és amely szerves folytatását képezte az első világháború előtti keresztény gondolkodásnak.

E kultúrpolitika kereteit a bethleni konszolidáció teremtette meg, mert a húszas évek elején dőlt el végleg, hogy a Habsburg-ház trónigényeit Magyarországon nem lehet érvényesíteni, ekkor kellett új gazdasági, pénzügyi rendszert teremteni és hazánkknak kellő szerepet kivívni az újból strukturálódó európai politikai rendszerben, valamint megtalálni azt a középutat, amely konzervatív gondolkodásával képes volt az egyre határozottabban jelentkező szélsőjobboldali erőket is féken tartani.

Kultúrpolitika és nemzetnevelés

Az egész korszak kultúrpolitikájának meghatározó tartalmat ad az a nemzetnevelési koncepció, amelyet *Imre Sándor* még a háborút megelőző években dolgozott ki, és amelynek fő jellemzője – az eredeti felfogás szerint – a felekezettől való függetlenség volt, jóllehet az évtizedek során a fogalom más tartalmat is kapott, és pedagógiai köz-hellyé silányult. Imre függetleníteni szándékozta a köznevelést a politikától és felfogása mindvégig mentes maradt az elvakult nacionalizmustól és a nemzeti szocializmustól.

Ezt a nemzetnevelési koncepciót használta fel *Kornis Gyula*, de azt saját világnézeti és politikai felfogása szerint interpretálta és egészítette ki: a közoktatás egészét a nemzeti érzés pozitív ápolása szolgálatába állítani. „...Iskoláink minden tantervében minden nem-

zeti tárgynak ... csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk továbbá az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját...” (Kornis, 1921. 23. o.) A közoktatás másik fő feladatát abban látta, hogy „...meg kell védeni az ifjúság lelkét az internacionalizmus szellemével szemben az iskolától az egyetemig...” (Kornis, 1921. 25. o.).

A Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiáját szolgáló ezen nemzetnevelési koncepció felfogása lehetővé tette, hogy a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása érdekében hozott 1920:25 törvénycikk politikai, nemzetiségi és vallási szempont alapján rostálja az egyetemre jelentkező hallgatókat, mely törvény elfogadása sokat rontott Magyarországon nemzetközi hírnevének is (Pukánszky és Németh, 1994).

A húszas évek elejének konszolidációját nagymértékben elősegítette, hogy a Bethlen-kormány kultuszminiszteri tárcája egy arra valóban rátermett kultúrpolitikus, *Klebsberg Kuno* kezébe került. *Klebsberg Kuno* a trianoni Magyarország kultúrpolitikájának jelentős teoretikusa; a lényegét jól látó egyéniségével minisztersége 10 éve alatt rendkívül jelentős intézkedéseket tett a tudomány, a felsőoktatás, a népiskolai oktatás, az iskolán kívüli népművelés területén. Mindezt igen hathatósan segítette átütő személyisége, kiváló szervezőképessége, valamint a Monarchiától örökölt kiváló szakapparátus (Kornis, 1932).

Klebsberg Kuno gróf mint vallás- és közoktatásügyi miniszter maradandó konkrét alkotásokkal és később beérő, korszerű kezdeményezésekkel fejlesztette a magyar tanügyet és tudományos életet (Hóman, 1932, 1933). Az egész magyar kultúrát megújítani kívánó programjába szervesen beletartozott az iskolareform is, és ezzel elindította iskola-rendszerünk XX. századi modernizációs folyamatát. Minden későbbi, hazai iskolai reformunk erre épült, ezt bírálta, vitatta és vitte tovább, napjainkig tartó hatásokkal (*Klebsberg*, 1933, 1935, 1938).

Klebsberg Kuno művelődéspolitikai felfogását a „kultúrfölény”-elmélet, a neonacionalizmus, a konzervatív modernizáció, és a keresztény-nemzeti értékrend fogalmai tükrözik. Személyiségének és széleskörű publicisztikai tevékenységének köszönhetően koncepciója a bethleni konszolidáció kormánypolitikájának rangjára emelkedett, és addig (és azóta sem) nem tapasztalt anyagi támogatást is kapott (Poszler, 1997).

A „kultúrfölény” lényege, hogy a területileg, gazdaságilag, erkölcsileg megcsontított országot csakis a kultúra mentheti meg, s hogy a trianoni Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca. Alaptétele, hogy a magyarság elveszítette politikai hatalmát a Kárpát-medencében, ezért meg kell szereznie a kulturális hatalmat a térségben (Huszt, 1942; Jóboru, 1972).

A neonacionalizmus (*Klebsberg*, 1929, 1930, 1932) két főtétele a kultúrfölény és annak gazdasági hatása, amelyből azután a gazdasági és politikai fölény eredhet. „...Mert mit értek én neonacionalizmus alatt? A pozitív, az aktív, a produktív, a konstruktív emberek szolidaritását; a munkás, az alkotó emberek szent összefogását a rombadőlt haza újjáépítésének nagyszerű munkájában; öntudatos összefogást a kritika túltengéseivel, a hiperkritikával és általában a negatív emberekkel szemben, mert ha a negatív emberek befolyása a közvéleményben felülkerekednék, ez végzetesen megállítaná a nemzetet a modern haladás útján. A neonacionalizmus a korábbi idők szónokló, ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretettel szemben a munkás hazaszeretettel hangsúlyozza. Épp úgy szem-

beszáll a jogosulatlan önámítással, mint a nemzet önbizalmának kishitű lefokozásával; épp úgy szembeáll a naiv optimistákkal mint a baljósokkal és a kétségbeesés apostolai-val...” (Klebensberg, 1928. 5–6. o.)

Tehát *Klebensberg* neonacionalizmusának lényege, hogy reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen alapul és a nemzeti önbecsülést szorgalmazza. Elképzelése a magyar társadalom belső szerkezetének lassú, óvatos és fokozatos átalakítását célozta. Ennek eszközéül az iskoláztatás tartalmának megváltoztatását, a tudásba történő beruházást választotta. A *Klebensberg* által megfogalmazott „konzervatív reform” magában foglalta az 1918 előtti állapotok reformját, de konzervatív abban az értelemben, hogy a már a Monarchiában kialakult új erőt, a művelt középosztályt kívánta tovább erősíteni. E cél elérése érdekében mindenekelőtt jelentős beruházásokat végzett a középosztály műveltségi színvonalának emelése érdekében. Kultúrpolitikai célkitűzéseit szolgálta a későbbiekben a széles néptömegek iskolázottságának, művelődésének érdekében beindított iskolaépítő és népművelési programja is, melynek eredményeként a munkásság és a parasztság szellemi színvonala növekedésével ezen rétegek is beemelődnek a társadalomba. A magyar társadalom egyes rétegeinek igen nagy szüksége volt az efféle modernizációra, hiszen igen nagymértékű volt az általános iskolázatlanság, alacsony színvonalú volt a szaktudás és a középrétegek szakképzettsége, szakmastruktúrájuk pedig már nem felelt meg a modern kor követelményeinek. Mindezek változtatását, fejlesztését követelte az a világgazdasági tendencia is, amelyben a tudás, a szaktudás és a műveltség egyre erőteljesebben meghatározóvá, gazdasági tényezővé vált.

Klebensberg Kuno – elődjeihez hasonlóan – a nemzeti ideológiát keresztény jellegűnek értelmezte, és általánosságban nagy szerepet szánt az egyházaknak az iskoláztatásban és a műveltség emelésében. A dualizmust – amelyet több szempontból is szívesen bírált – elmarasztalta abból a szempontból is, hogy nacionalizmusában a vallásos elemek háttérbe szorultak. „...A XIX. század régi magyar nacionalizmusával szemben ... a mai nacionalizmus össze igyekszik fogni a hazafias és vallásos gondolatot ... A nacionalista kultúrpolitika Magyarországon nem mondhat le a történelmi egyházak közreműködéséről és támogatásáról...” (Klebensberg, 1928. 171. o.).

Ezen eszmék és célok elérése érdekében *Klebensberg Kuno* rendkívül jól megalapozott, a legapróbb részletekig átgondolt kultúrpolitikai koncepciót dolgozott ki, és szívesen, lépésről lépésre haladva annak jelentős részét meg is valósította. Nem rajta múltott, hogy a továbbiak megvalósítása fiaskót szenvedett.

A harmincas évek gazdasági válsága elsöpörte e nagyszabású tervek továbbvitelét, illetve azoknak bizonyos, politikailag kedvező vonásait erősítette fel. A kultuszárcaát *Hóman Bálint* örökölte, akinek művelődéspolitikáját a nemzeti egység, a nemzeti erők fokozása és koncentrációja határozta meg. A nemzetnévelés vezérgondolata előnyt élvezett még a vallásérkölcsei neveléssel szemben is, és minden oktató-nevelő és szakképzési munkát ennek rendelték alá. A differenciált középszintű oktatást az 1934-es középiskolai törvény gimnáziummá egységesítette, a reform nyomán pedig az 1938-ban megjelent gimnáziumi tanterv nagyobb teret szentelt az úgynevezett nemzeti tárgyaknak és csökkentette a görög és latin nyelv, valamint a természettudományos órák számát.

A magyar földrajz fénykora

A XIX–XX. század fordulójának évtizedei a magyar földrajz tudománnyá szerveződésének időszaka volt. Ekkor születtek meg intézményei és ekkor öltött végleges formát arculata is. E tudománytörténeti folyamat azonban elválaszthatatlan az egyetemes földrajztudomány fejlődésétől, hiszen szellemiségében szorosan követte azt.

A földrajztudomány önállósodása, más tudományoktól való elkülönülése nemzetközi szinten elsősorban *Karl Ritter* és *Alexander Humboldt* nevéhez kötődik (*Teleki*, 1917; *Cholnoky*, 1932; *Havasné és Somogyi*, 1973). Az ő munkásságuk teremtette meg a modern földrajztudomány alapjait és működésük hatását napjaink geográfiáján is érezni lehet. „...Humboldt és Ritter munkássága mintegy két újabb – a két legnagyobb – kísérletnek tekinthető: számot adni az eddigi tudásról és összefoglalni azt egy képbe, lefektetni egy rendszerbe...” (*Teleki*, 1917. 51 o.). Ez a rendszer volt önmagában lényege a *Humboldt* és *Ritter* által megalapozott geográfiának. Ennek lényege pedig az oknyomozásban, a földrajzi kauzalitások feltárásában rejlett. *Humboldt* elsősorban földrajzi utazó volt, aki tapasztalatait, megfigyeléseit foglalta össze geográfiai rendszerbe. „...Humboldt a modern földrajzot megalapította, az utazás, az expedíció, az egyesített munkával való tanulmányozás módjára a tudósokat megtanította. Közvetlen tapasztalatainak leírása, logikus rendbe való foglalása is hatalmas nyereség volt a tudományra, de ha magyarázatainak nagy része el is avult, ha sok mindent helytelenül értelmezett és magyarázott is, övé marad az örök dicsőség, hogy az igazi földrajzi tanulmányozás módszerét és a nyert eredményeknek igazi földrajzi képbe való összefoglalásának módszerét is ő találta meg...” (*Cholnoky*, 1932. 305. o.).

A természeti jelenségek megfigyelésén alapuló humboldti geográfiát az ember és környezete közötti kapcsolatrendszerét illetően *Karl Ritter* fejlesztette tovább. „...Legfőbb érdeme, hogy míg addig a geográfiai befolyást csak ott említik és ismerik fel, ahol szembeötlő nagyobb történeti események és jelenségek geográfiai magyarázata, addig ő a természet lassú, folytonos, mindenütt meglévő befolyását először hangsúlyozza...” (*Teleki*, 1917. 49. o.).

Ritter, aki tudományos pályáját történészként kezdte, a fő hangsúlyt az ember és lakóhelyeként felfogott Föld közötti kapcsolatra helyezte. Ez lehetett az oka annak, hogy maga a XIX. évszázad első felének tudományos élete sem értette meg *Humboldt* és *Ritter* geográfiájának azonos vonását; az oknyomozást, hanem sokkal inkább tudományos szembenállásként fogta fel a két tudós műveit. Pedig a valóságban a két életmű nagyon is kiegészíti egymást (*Cholnoky*, 1932). A XIX. század második felének neves geográfusai – mindenek előtt *Elisée Reclus* és *Oscar Ferdinand Peschel* – már *Humboldt* és *Ritter* oknyomozó földrajzi szemléletét követték úgy a természetföldrajz, mint az antropogeográfia terén. Az így kialakult, összehasonlító, polemizáló, minden a földfelszínén lejátsszódó jelenségben az okokat kutató geográfiai gondolkodás lett a XIX. század utolsó évtizedeiben önállóvá váló magyar földrajztudomány alapjává is. E tudományfejlődési folyamat élén *Humboldt* és *Ritter* állt. „...Humboldttal a Föld megismerésének története nagyjában az egyenes útra tért. Előttünk van a módszer, előttünk az irány, ezen kell haladnunk előre...” (*Cholnoky*, 1932. 307. o.). Akkor, amikor 1870-ben, hazánkban elsőként Budapesten önálló földrajzi tanszék jött létre, a magyar geográfia is erre az útra tért.

Az 1867-ben bekövetkezett osztrák-magyar kiegyezés hatására hazánkban a társadalmi, politikai élet mellett a tudományok területén is fellendülés történt. A pesti tudományegyetem karai – érezve a kulturális, politikai pezsgést – ezekben az években több reformjavaslatot is tettek és juttattak el a korszak kultuszminiszteréhez, *Eötvös József*hez. E reformjavaslatok egyikében merült fel az a javaslat, hogy a Bölcsészettudományi Karon belül földrajzi tanszék is létesüljön (*Szabó*, 1980). A tanszék megalapítására vonatkozó jóváhagyás 1870. július 12-én érkezett meg és ezzel hivatalosan létrejött a magyar földrajztudomány első tudományos intézménye, amelynek élére *Hunfalvy János* került.

Hunfalvy János pályáját történészként kezdte, *Humboldt* és *Ritter* követőjének tartotta magát. 1870-től a magyar geográfia meghatározó személye volt, és mint ilyen, döntő szerepet vállalt a magyar földrajz szemléletének kialakításában. Kutatásai a földrajz minden területére kiterjedtek és ezek eredményeit nagy terjedelmű művekben tette közzé. Már a budapesti földrajzi tanszék megalakulása előtt – 1863 és 1865 között – megjelent 3 kötetes, közel 2000 oldal terjedelmű *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című műve, amelyet 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia Marczibányi-díjjal tüntetett ki, a szerzőt pedig rendes tagjainak sorába választotta. *Hunfalvy János* személyében így közismert tudósember került a magyar geográfia élére, aki az egyetemen kívüli földrajzi intézmények kialakítását is feladatának tekintette. 1871 nyarán *Tóth Ágostonnal* – a korszak neves térképészével – részt vett az Antwerpenben megtartott, I. Nemzetközi Földrajzi Kongresszuson, amely felhívást bocsátott ki nemzeti földrajzi társaságok alakítására (*Marosi*, 1976, 1994). E felhívás hatására alakult meg 1872. január 12-én a Magyar Földrajzi Társaság, amely a budapesti földrajzi tanszék mellett a múlt század végétől a magyar geográfia jelentős központja lett (*Kádár*, 1972; *Havass*, 1922). A néhány hónappal később megtartott első elnökválasztáson a társaság elnökévé *Hunfalvy Jánost* választották, így is jelezve: a Magyar Földrajzi Társaságban folyó geográfiai kutatások és ismeretterjesztés *Humboldt*, *Ritter*, *Peschel*, valamint *Reclus* oknyomozó földrajzi hagyományait követi.

Hunfalvy János 1888 decemberében bekövetkezett haláláig vezette az egyetem földrajzi tanszékét és töltötte be a Magyar Földrajzi Társaság elnöki tisztét. Hatalmas tudományos, szakírói és ismeretterjesztő munkássága mellett talán legfontosabbak azok az eredmények, amelyeket tanszékvezetőként és társasági elnökként az őt követő geográfus-nemzedék kinevelésében, szemléletének formálásában ért el. Ezt halála után *Márki Sándor*, a Magyar Földrajzi Társaság 1889. január 24-én megtartott közgyűlésén elhangzott megemlékező beszédében így fogalmazta meg: „...Isten úgy akarta, hogy az a láng, mely a mintaember és a nagy tudós kebelét hevíté, igazán a vulkánok tüzének sorsára jusson s föld alá kerüljön. A magyar föld alá, melyet nála jobban, teljesebben és kimerítőbben senki sem ismert és nem ismertett. E lángról azonban sok tanítvány szívében gyulladt már fel az emberiség és tudományosság iránt való szeretet tüze, mely melegít; s fejében az ész világa, mely mind szélesebb körökben fogja földeríteni földrajztudományunknak még homályos tájait...” (*Márki*, 1889. 82. o.).

Hunfalvy János halála után a budapesti egyetem földrajzi tanszékének élére *Lóczy Lajos* került, aki 1900–1914 között a Magyar Földrajzi Társaság – a magyar geográfia akkori, meghatározó tudományos műhelyének – elnöki posztját is betöltötte (*Tasnádi*, 1974). Nevéhez a magyar földrajz olyan nagy nemzedékének kinevelése kötődik, amely

az általunk vizsgált időszakban meghatározó szerepet játszott úgy a földrajz iskolai oktatásában, mint a tudomány művelésében. Tanítványai közé olyan neves geográfusok tartoztak, mint *Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál, Papp Károly, Böckh Hugó, Halász Gyula, Réthly Antal, Schafarzik Ferenc, Vendl Aladár, Vadász Elemér* (Balázs, 1993). *Lóczy Lajos* a budapesti műegyetem földtani tanszékéről került át a földrajzi tanszék élére és itt a természetföldrajzi – mindenek előtt geológiai – alapú földrajzoktatást képviselte, és ezzel új irányt nyitott a magyar geográfia előtt. „...Lóczy, miután a földrajztudományt a geológia erős alapzatára helyezte, a földrajzban is bevezette azt a kemény bírálatot, ami csak a földtanban volt szokásos. Mindig az eredeti dokumentumokra, pontos észlelésekre vetett súlyt és kiirtotta a geográfiából az elburjánzó spekulációt...” (Láng, 1970. 21. o.). Széleskörű szakírói és tanári működése mellett legalább olyan jelentős volt az a tudományszervezői munkája is, amelyet hazánk tudománytörténetének egyik legnagyobb vállalkozása jelzett. Ugyanis 1891-ben *Lóczy Lajos* szakmai irányítása mellett alakult meg a Magyar Földrajzi Társaság keretén belül a Balaton-Bizottság, amelynek fő feladata a különböző tudományos intézetek Balatonnal kapcsolatos kutatásainak összehangolása volt. E tudományos vállalkozás méreteire jellemző, hogy a több évtizeden át folyamatosan tartó kutatások eredményeit – Balaton monográfia – 32 kötetben, közel 7000 oldal terjedelemben publikálták (Sipos és Nagy, 1997a). A Balatonkutatás a magyar geográfia – és az egész magyar tudománytörténet – azon neves, ám számszerint kevés kutatásai közé tartozik, amelyet teljes egészében be is fejeztek. *Cholnoky Jenő* A Balaton körül című írását így méltán kezdhetette e sorokkal: „...A Balaton tudományos tanulmányozása be van fejezve, az eredmények magyar és német nyelven már megjelentek. Itt volna az ideje, hogy ennek a világraszóló, nevezetes tanulmányozásnak a történetét is megírjuk népszerű formában, hogy mindenki megérthesse és mindenki büszke lehessen a magyar tudományosság történetének erre a fényes részére. Hisz a munka olyan szép volt s az eredmények olyan óriásiak, hogy még a berlini földrajzi társaság folyóirata is azt írta róluk, hogy Németországban ehhez fogható nagyszabású és alapos tudományos tanulmány nincs...” (Cholnoky, 1934, 80. o.).

Miután *Lóczy Lajos*, 1908-ban az egyetemi katedrát otthagyva, a Földtani Intézet igazgatója lett, a földrajzi tanszék élére – 1910-ben – *Czirbusz Géza* került, aki haláláig, 1920-ig töltötte be e tisztséget. *Czirbusz Géza* személyében olyan ember került a magyar geográfia meghatározó intézményének élére, aki megpróbált szakítani *Lóczy Lajos* természetföldrajzi alapú, oknyomozó földrajzi szemléletével és ennek helyébe a fő hangsúlyt az *antropogeográfiára* helyezte (Láng, 1970). E hatalmas tárgyi tudással bíró, igen széles szak- és közírói tevékenységet folytató egyetemi tanár szerencsétlen, agresszív természete miatt és valódi tudományos koncepció hiányában, valamint a természetföldrajzi tényezők elsődlegességének tagadása miatt nem tudta magát elfogadtatni abban a közegben, amelyben már a *Lóczy Lajos* szemléletét valló tanítványok voltak túlsúlyban.

1920-ban – *Czirbusz Géza* halála után – a budapesti egyetem földrajzi tanszékének élére *Lóczy Lajos* egyik tanítványa, a később világhírű geográfussá vált *Cholnoky Jenő* került. „...Mérnöki képzettsége, széles földrajzi látóköre főleg a geomorfológiában és a természetföldrajz más ágaiban tette lehetővé, hogy nyilván minden idők legtermékenyebb geográfusává váljék, s az „észlelő”, sőt egyes ágakban mérő-kísérletező geográfia még fejlődjék, de a szintetizálás is kibontakozzék...” (Marosi, 1994. 15. o.). *Cholnoky Jenő* és

tanítványa, *Teleki Pál* személyével a magyar földrajztudománynak megkezdődött az a korszaka, amelyet a kérdéskör egyik szakírója *Marosi Sándor* a szintetizálás kezdetének nevezett (*Marosi*, 1994).

E földrajzi szintetizálás lényegét a korszak meghatározó geográfusa – *Cholnoky Jenő* – így fogalmazta meg: „...A földrajz célja a Földet megismertetni a maga egészében, minden részében. Ezt sohasem szabad szem elől téveszteni, mindig ebből kell kiindulnunk s erre visszatérnünk. És a Föld olyan komplikált, olyan változó, olyan nagy, hogy az emberi elme még csak az elején van annak, hogy róla kielégítő képet nyújthasson...” (*Cholnoky*, 1914. 26. o.). Ezekben az évtizedekben – vagyis az első világháborút követő időszakban – születtek meg a magyar geográfiai szakirodalom kiemelkedő alkotásai. Még a világháború éveiben jelent meg *Teleki Pál* A földrajzi gondolat története című akadémiai székfoglalónak íródott műve, amely a magyar földrajzi szakirodalom eddigi egyetlen geográfiai-szellemtörténeti összefoglalása. Ezekben az évtizedekben látott világot *Cholnoky Jenő* A Föld és élete című hat kötetes monográfiája, amelyhez hasonló terjedelmű, a Föld egészét bemutató mű azóta sem jelent meg hazánkban. De e sorba tartozik *Prinz Gyula* Hat világrész földrajza című tudományos-népszerűsítő kötete is és mindenképpen meg kell említeni *Teleki Pál* A gazdasági élet földrajzi alapjai és az Általános gazdasági földrajz című műveit is, amelyek a maguk korában igen népszerűek voltak a szakemberek körében. Az általunk vizsgált időszak másik nagy szakirodalmi vállalkozása pedig a *Prinz Gyula*, *Cholnoky Jenő*, *Teleki Pál* és *Bartucz Lajos* által írott négy kötetes Magyar föld, magyar faj című monográfiája volt, amely a Kárpát-medence átfogó földrajzi képét adta. E hatalmas terjedelmű művek alap gondolata az emberi társadalom és a földrajzi környezet közötti kapcsolatrendszer volt, amelyet *Prinz Gyula* igen találóan így fogalmazott meg: „...Földrajzi helyzet, természetes út és gát, méret és távolság sokszor mindennél okosabb irányítója annak, hogy az állam és társadalma lélekben vagy testben milyen kocsióra üljön, milyen vonatra szálljon...” (*Prinz*, 1943. 5. o.).

Ezekben az évtizedekben kezd önállóvá válni a magyar gazdaságföldrajz, és a hagyományosan igen magas színvonalú természetföldrajz mellett, egyre nagyobb szerepet kap az emberföldrajz vagy antropogeográfia (*Incze*, 1944; *Mendöl*, 1947). E terület előretörését szemléltetik *Prinz Gyula* fent idézett sorai is. Azonban akár a gazdaság-, akár az emberföldrajzot tekintjük is, meg kell állapítanunk, hogy mindkettő a társadalom és földrajzi környezete közötti viszonyt vizsgálta különböző szempontból. Térhódításuknak nagyban kedvezett az első világháborút megelőző évtizedek földrajzoktatási szelleme, amely szakított a *Cholnoky Jenő* által így jellemzett földrajzoktatással: „...Nem tanultunk egyebet, mint neveket és számokat, minden logikai kapcsolat nélkül. El kellett mondani, hogy 'Debrecen vasúti gócpont, református főiskolával, állattenyésztéssel (miért kellett ezt a kettőt egymás után mondani?), mezőgazdasággal, homokbuckákkal ... és még egy sereg -val, -tal, -nyal stb.'...” (*Cholnoky*, 1934. 5. o.). Az első világháború – és *Czirbusz Géza* halála – utáni magyar antropogeográfia képes volt szakítani ezzel a leíró szemlélettel és azt – a *Lóczy Lajos* nevével fémjelzett oknyomozó természetföldrajzéhoz hasonló – kauzális alapokra helyezni. A korszak neves emberföldrajzi szakírói – *Hézszer Aurél*, *Milleker Rezső*, *Hantos Gyula*, *Dékány István*, *Kalmár Gusztáv*, *Haltenberger Mihály* és *Rónai András* – a kor színvonalán álló, a magyar természetföldrajzzal egyenértékű antropogeográfiát teremtettek és ezzel lehetőséget nyitottak arra, hogy a magyar

geográfia úgy az iskolai oktatásban, mint a tudományok terén valóban integráló jellegű legyen: „...Tudományunk tehát éppen úgy természettudomány, mint humanisztikus tudomány s mivel a Földről lehetőségig hű és részrehajlatlan, objektívus képet kell adni, ezért akkor tökéletes, amikor minden irányban egyformán terjeszti ki figyelmét. Egyoldalúság volna tisztán a szervesen világgal foglalkozni s az embert kihagyni a tanulmányokból, de egyoldalúság volna az embert tenni oda, a tanulmányok egyedüli céljául...” (*Cholnoky*, 1914. 6. o.).

Azt is látni kell azonban, hogy a korszak politikai eseményei – és mindenekelőtt az első világháború történései – úgy a magyar, mint a nemzetközi geográfiában előtérbe helyezték a földrajzi determinizmust. Az első világháború egyfajta traumaként érte egész Európát. A háborút megelőző hosszú békeidőszak után – amelyben általános meggyőződés volt, hogy a civilizált nemzetek vitás kérdéseiket csak békés úton rendezhetik – valószínű megrázkódtatásként hatott a négy évig elhúzódó, minden képzeletet felülmúló pusztítással járó háború. Az okok keresése a politikai és publicisztikai szférán kívül a geográfiát is foglalkoztatta. Ennek volt köszönhető az a széleskörű tudományos ismeretterjesztő tevékenység, amelyet a magyar geográfusok az első világháború idején folytattak és amelyet nagyon jól kihasználtak a földrajz népszerűsítésére (*Siposné és Nagy*, 1995).

Ugyanakkor e háborús okkeresés vezetett el az emberi társadalom földrajzi determináltságának és a geográfia integrációs szemléletének végső kikristályosodásához. „...A háború, amely a földfelszín rendes folyású életének, az emberi factor szempontjából intenzívebb korát, az öröknek intenzívebb igénybevételét jelenti, megtanított arra, hogy ezeket az összes tüneményeket – tárgyakat úgy mint jelenségeket – amelyek a földfelszín egyik pontján, egyik területén csoportosulnak a maguk organikus és genetikus szövevényében, mint egységet, mint életegységet ismerjük meg...” (*Teleki*, 1917. 208–209. o.).

E tudománytörténeti folyamat eredményeként hazánkban olyan geográfia jött létre, amely kellő tudományos megalapozottsággal vizsgálta az ember és földrajzi környezete kapcsolatrendszerét és e rendszeren belül a természeti tényezőknek tulajdonított döntő jelentőséget. Vizsgálódásai során éppúgy felhasználta a természet-, mint a társadalomtudományok legtöbbjének eredményét és ezeket integrálta (*Dékány*, 1924). Emiatt válhatott a széles néprétegek körében is igen kedvelt tárggyá. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a húszas, harmincas évek gazdasági válságokkal, tömeges munkanélküliséggel terhelt időszakában a már említett földrajzi monográfiáknak Magyarországon fizetőképes kereslete volt, és alig akadt olyan jeles magyar könyvkiadó-vállalat, amelynek ne lett volna – általában igen neves szakírók bevonásával készült – utazási sorozata. Ez utóbbiak közül is kiemelkedett a Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára című sorozat, amely írói között olyan személyeket találunk, mint *Cholnoky Jenő*, *Baktay Ervin*, *Almásy László* és *Stein Aurél* (*Sipos és Nagy*, 1997). De a magyar földrajz igen nagy népszerűségét tükrözi az is, hogy a budapesti egyetemen ekkoriban volt a legtöbb földrajzszakos hallgató, amelyhez hozzájárult *Cholnoky Jenő* személyes varázsa is (*Láng*, 1970, *Horváth*, 1986).

A korszakban adva volt tehát egy tudomány, amely nagy népszerűségnek örvendett és amely vizsgálatai során éppúgy épített a természet-, mint a társadalomtudományok eredményeire. Ezek okát pedig magában a földrajz akkori – és tegyük hozzá mai is – feladataiban kell keresnünk: „...De bármilyen hatása legyen is az embernek a Földre és viszont,

a földrajz célja ezt is objektíve megállapítani s minden előítéletől, minden önzéstől, minden politikai fűfangosságtól eltekintve tiszta, tárgyilagos, hű és lehetőleg részletes képet kell nyújtania a Földről...” (Cholnoky, 1914. 37. o.).

Az iskolai földrajzoktatásban is ennek a szemléletnek kellett volna érvényesülnie, ám a korszak kultúrpolitikája – és tegyük hozzá, a vezető geográfusok is – ezen túllépve valódi nemzetnevelő tantárggyá alakították a tudományosság jegyében a földrajzot, amely objektív megállapításai révén nagyon jól illett a húszas, harmincas évek, a trianoni béke által megsértett nemzeti önérzetének gyógyítására.

A földrajzoktatás szellemisége

A magyarországi földrajzoktatás központi kérdése kezdetektől fogva a középiskolai földrajzoktatás volt. Az állami irányítású magyar földrajzoktatás az 1777-ben kiadott *Ratio Educationissal* kezdődött (Bódi, 1935; Udvarhelyi és Göcsei, 1973). E tanügyi szabályzat, amely hazánkban először szabályozta átfogó jelleggel az oktatásügy egészét, a földrajzoktatást illetően három fő jellemzővel bírt: központi helyet biztosított a honismeretnek, a földrajzot a hasznosság elvének szolgálatába állította, új módszereket határozott meg. A *Ratio Educationis* előírásai szerint – szakítva azzal a hagyománnyal, hogy a fő hangsúlyt a Föld és Európa egészére helyezték – most a tanulóknak hazájuk múltját, jelenét, földrajzát és természetrajzát kellett megismerniük. Emellett azonban a *Ratio Educationis* a földrajzoktatás terén a hasznosságot is előtérbe állította. Míg korábban azon kevés középiskolában, ahol egyáltalán oktattak földrajzot „...az oktatás tárgya egyszerűl az ókori népek történetének színtere, másrészl a jelenkori földrajz viszonyok leírása volt...” (Bódi, 1935. 6. o.) addig most a földrajzoktatás „kilépett az életbe” és a tanulókkal főleg olyan dolgokat tanított meg, amelyeknek jövőbeli életviszonyaik között hasznát vették. Most már nem csak azt tanították, hogy mi hol van és milyen, hanem azt is, hogy a mindennapi élet szempontjából hogyan lehet hasznosítani. Igen találó példával élve: „...A hegyeknél a külső mellett azt is kell kutatni, mit rejtenek a gyomrukban, és mire alkalmasak...” (Udvarhelyi és Göcsei, 1973. 27. o.). Az új módszerek tekintetében pedig a lakóhely- és hazaközpontúságot, az utazás módszerét, a térképek és földgömbök használatát és az összehasonlító módszer alkalmazását köszönhetjük a *Ratio Educationis*nak. Mindemellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a korszak földrajztudományának megfelelően a *Ratio Educationis* által előírt földrajzoktatás, amely továbbra is szorosan kötődött a *történelemtanításhoz*, leíró jellegű maradt és ez a szemlélet uralkodott egészen a XIX. század második feléig, amikor a földrajz és a történelem tantárgyként való oktatása véglegesen különvált egymástól. Ekkoriban a történelemmel való kapcsolatra már csak az utalt, hogy az ókori világ földrajza továbbra is tananyag maradt. A végleges szemléleti váltást pedig csak az 1899. évi tantervek előírásai jelentik, amelyek korszerűségét jellemzi, hogy a földrajz oktatása a természeti viszonyokból levezetett társadalomföldrajzi tényezők ismertetését takarta. Ez tulajdonképpen a már régóta érlelődő elméleti vita ideiglenes lezárását is jelentette, hiszen az évtizedek óta fennálló kérdést – hogy a földrajzoktatás „*természettudományos, vagy történettudományos*” irányultságú legyen-e – a *humán tudományok irányába döntötte el.* (Bódi, 1935. 115. o.) „A gimnáziumi földrajzoktatás célja az új tantervben változatlan: a föld

természeti viszonyainak s ezek alapján a nevezetesebb országok és népek állami, gazdasági és műveltségi jelenállapotának ismerete, főtekintettel hazánkra...” (Bódi, 1935. 125. o.). Bár a magyarországi földrajztanítás történetében e jelentős változások mindenképpen folyamatos fejlődést jelentenek, a földrajz, mint tantárgy, egészen századunk elejéig háttérbe szorult. A századfordulón – éppen azokban az évtizedekben, amikor a magyar földrajztudomány is jelentőssé vált – egyre nagyobb súlyt kapott. Érdekes, hogy ekkoriban az antropogeográfiai elméletek földrajzon belüli megjelenésével ismét felmerült az az elképzelés, hogy a földrajzot, mint tantárgyat megint a történelemben kellene integrálni. Ennek oka az volt, hogy az antropogeográfia az ember és földrajzi környezetének – és ezen belül is kiemelten az államalakulatoknak és földrajzi környezetüknek – tulajdonított jelentőséget. E szemlélet társadalomtudományi túlértékelése eredményezte a történelmi vonatkozások hangsúlyozását.

E szemléleten véglegesen a Magyar Földrajzi Társaság 1916-os tantervjavaslatát változtatott, amelyet terjedelmes publikációs tevékenység, elmélyült tudományos vita előzött meg. E tantervjavaslat már „általános földrajzi kurzust” is tartalmazott és ezután tervezett a gimnáziumok V. osztályában külön emberföldrajzot tanítani. (A középiskolai ... 1916.) E tantervjavaslat abból a megállapításból indult ki: „...A modern földrajz már réggen túllépte ennek a régi, hagyományos földleírásnak kereteit...” (A középiskolai ... 1916. 1. o.) A háború eseményeihez kapcsolódó *földrajzi determinizmus* kap hangot itt is amikor a szerzők a világháborúra hivatkozva emelték ki a földrajzoktatás fontosságát. Ugyanakkor itt kapott hangot a földrajz jelentősége a nemzetnevelésben és az általános műveltség növelésében is: „...A modern földrajznak gazdasági, etikai és nemzeti jellege teszi a földrajzot a legérdekesebb, legnépszerűbb tantárggyá, ez adja meg ennek a tantárgynak – ma inkább, mint valaha – a létjogosultságot a középiskolák felső osztályaiban és ebben kell keresnünk pótolhatatlan jelentőségét az általános műveltség szempontjából is...” (A középiskolai ... 1916. 3. o.). E nemzetnevelési feladaton túl azonban a *Földrajzi Társaság javaslata a természettudományos képzést is hangsúlyozza*. Ennek köszönhetően pedig a gimnázium első osztályában földrajzi alapfogalmakat, honismeretet, a második osztályban Európa természeti és politikai földrajzát, a harmadikban a többi világrész természeti és politikai földrajzát, a negyedikben „általános matematikai és fizikai földrajzot”, az ötödikben általános emberföldrajzot, hatodikban az Európán kívüli világrészek leíró földrajzát, hetedikben Európa leíró földrajzát, a nyolcadik osztályban pedig Magyarország leíró földrajzát tervezték oktatni. Az 1916-os tantervjavaslat is tükrözte az akkori földrajztudomány integráló jellegét, amikor azt hangsúlyozta, hogy a helyesen oktatott földrajz valójában kapcsolatot teremt a természet- és társadalomtudományi tantárgyak között. A tantervjavaslat készítői mindezt egybevetve követelték a földrajz szerepének növelését a középiskolákban, amikor a dokumentumot e sorokkal zárták: „...Nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy nincs a középiskolának egyetlen-egy tantárgya sem, melynek szélesebb körű tanítását az élet olyan parancsolólag követelné, mint a földrajzét. Ez a mi erősségünk s ebben rejlik bizodalunk...” (A középiskolai ... 1916. 7. o.)

Az 1916-os tantervjavaslat kapcsán kibontakozott tudományos vita alkalmat nyújtott arra, hogy a magyarországi földrajzoktatás szellemiségét reprezentáló, néhány jellemzőt megfogalmazzanak a szakemberek. Ilyen volt például *Haltenberger Mihály* nyilatkozata, amely szerint: „...A legfontosabb kritérium azonban az, hogy a *geográfia eszképző*...”

(*Haltenberger*, 1914. 20. o.). E megállapítás pedig összeesengett az 1916-os tantervjavaslat szellemével, amely a földrajzoktatás rendezését szolgáló *1926-os tanterven* keresztül az egész magyar középiskolai oktatásban érvényre jutott (*Bódi*, 1935. 131. o.).

Az 1916-os tantervjavaslat szellemisége nagyban kedvezett a korszak kultúrpolitikájának, amelynek egyik legfontosabb célja a nemzettudat erősítése volt. Különösen fontos ebből a szempontból, hogy a magyar tantervjavaslat hazánk honismeretével tervezte kezdeni a középiskolai földrajzoktatást és azzal is fejezte be. Ez utóbbi okai azonban Magyarország határain kívül keresendők. Századunk első éveiben Németországból indult ki az az elképzelés, mely szerint a földrajzoktatásnak a szülőföldből, a hazából kell kiindulnia és oda is kell visszatérnie. Ez a módszer azon a felismerésen alapult, hogy a tanuló első tájélményei lakóhelyéhez, szülőföldjéhez kötődnek. Így a földrajzoktatás alapvetően tudott építeni az addig kevésbé alkalmazott megfigyelés módszerére. Ehhez pedig szakítani kellett a megelőző időszak földrajzoktatásában uralkodó azon nézettel, hogy enciklopédikus szellemben, a Föld egészét egyenlő mértékben kell tanítani a tanulókkal (*Fodor*, 1929). Ehelyett a hangsúlyt a haza és a szomszédos államok megismertetésére helyezték, hiszen ez nyújtott kellő gyakorlati értelmet a földrajzoktatásnak. Ugyanakkor felismerték azt is, hogy a társadalom és a földrajzi viszonyok kapcsolatrendszerét legjobban saját környezetén tudja a tanuló megfigyelni. Ez volt az oka a megfigyelés módszere előtérbe-kerülésének. A földrajzon belül ez az új tantárgy – a német Heimatkunde kifejezéséből fordítva – honismeret névvel vonult be a korszak európai iskolaügyébe és a kontinens minden országában általánossá vált (*Otto*, 1924; *Fodor*, 1929; *Machatschek*, 1930; *Gavazzi*, 1930; *Gradidier és Reilyer*, 1927; *Granö*, 1928; *Almaginà*, 1928). E geográfiai oktatás célja a táj, a földrajzi környezet megismertetése és nem a haza topográfiájának megtanítása volt, ugyanakkor pedig szervesen épített a többi szaktárgy tananyagára is. Ezt, az osztrák népiskolai rendszert alapul véve, *Fodor Ferenc* fogalmazta meg: „...Tehát nem szaktárgyakat tanítanak, hanem életegységeket, a szülőföldet ismertetik. Ez valójában a legtisztább geográfiai gondolat. Nálunk ezt a gondolatot igen gyakran félreértik. Azt hiszik, hogy a szülőföld földrajzát, vagy még inkább topográfiáját kell tanítani, vagy még gyakrabban a tanulóknak betanítani. Pedig a szülőföldismeret nem valami külön szaktárgy, hanem egy életegység életének megfigyelésen alapuló ismerete...” (*Fodor*, 1929. 143. o.). Éppen ez, a tájak szerves egészként való tanítása tette alkalmassá a magyarországi honismereti oktatást arra, hogy a területi revíziót zászlajára tűző magyar kultúr- és külpolitika iskolai alaptantárgyává váljék. Ennek oka pedig abban rejlik, hogy a korszak geográfiai szakirodalma – és éppen a nagy példányszámban elkelt, már említett igen népszerű földrajzi művek, monográfiák – a Kárpát-medencét mint egységes földrajzi tájat fogták fel, írták le. Önmagában ennek nem volt semmi különös nacionalista felhangja, hiszen az komoly természetföldrajzi tudományos eredményeken nyugodott. Ám ez, a Kárpát-medencét szerves földrajzi egészként bemutató – geográfiai szempontból nagyon is megalapozott – szemlélet egyből más értelmet kapott egy olyan társadalmi közegben, olyan iskolaszervezetben, ahol nap mint nap olvashatóak, hallhatóak voltak a „Csonka Magyarország nem ország, nagy Magyarország menyország” – stílusú revizionista jelszavak.

Mindennek tudatában nem csodálkozhatunk azon, hogy a korszak kultúrpolitikája erősen támogatta a földrajzoktatást. Ez kapott hangot gróf *Klebensberg Kuno* miniszter

beszédében is: „...Két tárgynál azonban mélyebbre ható változtatásokat akarok eszközölni, mert sajnálattal tapasztaltam, különösen külföldi útjaim alkalmával, hogy mennyire visszamaradtunk éppen ezen tárgyak terén. Értem a történelemtanítást és a földrajztanítást. ... A földrajz terén a VII. osztályban jut csak egy egészen csekély óraszám az ifjaknak. Én azt hiszem, hogy a természetrajz, az ásványtan, növénytan és az állattan tanítását egy természeti földrajz tanításával kell szintetikus módon befejezni, a világtörténelmet pedig a VIII. osztályban az emberföldrajzzal, a történetileg lett nemzetek mai állapotának politikai, gazdasági jelentőségének ismertetésével, mert az a hihetetlen naivság és tájékozatlanság, amely nálunk még művelt embereknél is külpolitikai kérdések körül mutatkozik, nem csekély mértékben a földrajzi tájékozatlanságra vezethető vissza...” (Klebensberg, 1927. 398–399. o.). Mi sem szemlélteti ezt jobban, hogy ezekben az évtizedekben teremti meg *Gesztli Lajos* a – jelentős pénzforrásokat igénylő – magyar oktatófilmügyet, amelynek túlnyomó részét földrajzi filmek tették ki. De jól példázza ezt az is, hogy 1923-ban jelent meg hazánkban az első, a földrajzoktatás módszertanával foglalkozó tanulmánykötet. E könyv, amely a *Modern földrajz és oktatása* címmel került az olvasók kezébe, jól tükrözi a korabeli oktatás szellemét. Különösen fontos ez annak ismeretében, hogy szerzői között a korszak vezető geográfusait találjuk: *Cholnoky Jenő, Karl János, Dékány István, Ember István, Erődi Kálmán, Vargha György, Hézsér Aurél, Gesztli Lajos, Kerékgyártó Árpád*. E kötet szerzői a középiskolai földrajzoktatás célját abban látták, amit *Ember István* *A földrajzoktatás célja és értéke* című tanulmányában fogalmazott meg, és ami teljesen egybecsengett a korszak földrajztudományának alap gondolatával: „...Szakítanunk kell végre megrögzött előítéletekkel s a középiskolai földrajzoktatás végső célját nem láthatjuk másban, mint annak megismerésében, miként determinálja a föld társadalmi életfeltételeinket s miként nyilvánul meg ezzel szemben egyéneknek, társadalmaknak bizonyos keretek között kifejlődő aktivitása...” (Teleki és Vargha, 1923. 37. o.). A korszak szellemének megfelelően természetesen e kötetben is hangot kapott a honismeret fontossága. A kérdéssel foglalkozó *Karl János* úgy foglalt állást, hogy a honismeret lényege: a táj fokozatos megismertetése a tanulókkal saját környezetükön keresztül. Azonban ez szerinte sem jelenthet pusztán leírást, ismertetést, hanem sokkal inkább egyfajta oknyomozást, amelynek során a tanulók megismerik előbb lakóhelyüket, majd hazájuk főbb természetföldrajzi jelenségeit, majd arra ráépítve az ott élő társadalom saját földrajzi környezetéhez fűződő viszonyrendszerét (Teleki és Vargha, 1923). A kötet sajátos színteljét képezte *Gesztli Lajos* *A politikai földrajz irányelvei* című írása, amely szerint e témakör oktatása alapelveiben megegyezik a honismeret oktatásával, de itt a magyar társadalmat ért trianoni trauma is hangot kap már: „...A rendelkezésre álló órák felét Magyarországra kell szánni. A régi Magyarországot írjuk le, de a csonka hazát mellé állítjuk. S vigyázni kell, hogy ne számadatok csimborasszóját tanítsuk, inkább azt, hogy mi teszi az országot természetes földrajzi egységgé, a részek harmonikus egymásrataltsága és az évezredek állam létezése a földrajzi tényezők igazsága mellett szól. Itt kell utalni a „politikai” határok lényegére. Jól értessük meg, hogy a határvonal az állam élő erejének kifejezése. Egy történeti térképen az állam határainak koronkénti változását megfigyelni és a változásokban földrajzi kapcsolatot megkeresni a leggyümölcsözőbb irredentizmus...” (Teleki és Vargha, 1923. 117. o.). E mondatok pedig jól mutatják azt, hogy a korszak geográfusai között voltak olyanok, akik tudományterü-

letük objektív tanításait – engedve a korszellem kényszerének – tudatosan állították a kultúrpolitika szolgálatába. Nem szabad azonban ezt hibául felróni, hiszen a húszas, harmincas évek magyar társadalma – az elenyésző kisebbségtől eltekintve – a revizionizmus lázában égett. Mindezt elősegítette a hivatalos kultúrpolitika is, amelyet jól tükröz *Vass József* miniszter iskolákhoz intézett körlevele is.¹

**A m. kir. vallás- és közoktatásügyi Minisztertől
192. 193-1921. szám III/a.**

Tudomás és mihez tartás végett közlöm Cimmel, hogy a jövőben Magyarország földrajzát tárgyaló könyvet tankönyvül csak abban az esetben engedélyezhetek, ha az (a régi) Magyarországot mint hegyrajzilag, vízrajzilag, gazdaságilag stb. szét nem darabolható egységet tárgyalja ugyan, de megfelelő beállításban és fogalmazásban világosan megmagyarázza azt, hogy a trianoni békeszerződés milyen állapotot teremtett. Ennek az állapotnak bírálata nem lehet a tankönyv feladata.

Kivétel teendő azonban Horvát-Szlavonországgal és Fiumével, ezek földrajzának tárgyalásánál eltekinthetni a vízrajzi, gazdasági stb. egységtől. A horvát vármegyék Jugoszláviával kapcsolatban tárgyalandók, de külön és rövid történelmi bevezetéssel. A fiumei államot pedig közvetlenül Magyarország után kell tárgyalni azzal, hogy Fiume a természet által adott és történelmileg igazolt kikötője a magyar medencének.

Szükséges, hogy a földrajz-tankönyvek írói a nomenclatura tekintetében is bizonyos egységes szempontokat kövessenek. A régi Magyarországra „a történelmi Magyarország”, „hazánk” vagy egyszerűen „Magyarország” kifejezések, a trianoni béke Magyarországra pedig „Csonka-Magyarország” kifejezés használandó.

A fizikai térképeken „Magyarország” szót a Közép-Duna egész medencéjére, tehát az egész régi Magyarországra kell alkalmazni. Politikai térképeken a betűk úgy helyezendők el, hogy a „Magyarország” felírás csak Csonka-Magyarország területét fedje, de ügyelni kell arra, hogy a szomszéd államok neve ne nyúljon át a tőlünk elszakított területekre. Ezeknek külön neveit is célszerű jelezni kisebb betűvel: „Erdély”, „Bánát”, „Bácska”, „Tót-Felvidék”, „Szepesség”, „Székelyföld” stb. A színezésben a most említett területeket mint az illető szomszédos államhoz tartozókat kell feltüntetni. Azonban a trianoni béke előtti határt vékony színes vonallal kell jelezni.

A „megszállt területek” kifejezés kerülendő és helyette inkább „hazánknak idegen uralom alatt lévő területei” kifejezés használandó.

Budapest, 1922. február hó 18.

Vass József

Pedig lehetett a napi direkt politizálást kerülve is földrajzot, honismeretet tanítani, de a földrajz akkor is a hazaszeretetre nevelés egyik legfontosabb tárgya maradt. „...Ugy tanítsuk a *szülőföldet* és a *hazát* hogy lelkünk részeivé legyenek, nem pedig olyan ház, amelyben felmondhatunk és jobb állásért tovább állhatunk...” (*Márton*, 1927. 43. o.).

A húszas, harmincas évek iskolai oktatásában a földrajz egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Integráló – a természet- és a társadalomtudományi tantárgyakat mintegy ösz-

¹ Magyar Földrajzi Társaság Irattára 12/1922.

szegző – jellege miatt igen alkalmas volt a tanulók világméretű alakítására, ugyanakkor objektív megállapításain keresztül akaratlanul is hozzájárult a revizionista szellemű nemzetneveléshez. Nem változtat ezen az tény, hogy a földrajztudomány vezető szakemberei a korszak geográfiájának megfelelően műveikben objektivitásra törekedtek. A földrajztudomány és a földrajz, mint tantárgy természettudományi tényeken alapuló megállapításai, a trianoni békeszerződés okozta traumától szenvedő társadalmi tudatban a revizionizmust tudományosan igazoló felhangot kaptak és kaphattak. A pokolba vezető út is jó szándékkal van kirakva.

Irodalom

- Almagina, Roberto (1928): A földrajz Olaszországban a világháború után. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 152–167.
- Balázs Dénes (szerk., 1993): *Magyar utazók lexikona*. Panoráma, Budapest.
- Berend T. Iván (1983): *Válságos évtizedek*. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. 2. kiad. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bódi Ferenc (1935): *A középiskolai földrajzoktatás története az első Ratio Educationistól napjainkig*. Szegedi Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem, Szeged.
- Cholnoky Jenő (1936): *Balaton*. Franklin Társulat, Budapest.
- Cholnoky Jenő (1934): *Égen, földön*. Franklin Társulat, Budapest.
- Cholnoky Jenő (1932): *A Föld megismerésének története*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet RT, Budapest.
- Cholnoky Jenő (1914): A földrajzról. In: Cholnoky Jenő : *Földrajzi képek*. Élet Irodalmi és Nyomda RT. Budapest. 23–40.
- Dékány István (1924): Az ember és környezete viszonyának új elmélete: Az antropogeográfia alapvetéséhez. *Földrajzi közlemények*, **52**. 1924. 1–3. sz. 1–23.
- Fodor Ferenc (1929): A szülőföld és honismeret helyzete a külföldön és hazánkban. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 140–159.
- Gavazzi, A. (1930): A földrajz Jugoszláviában a háború után. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 141–146.
- Grandidier, G. és Reizler, S. (1927): A háború utáni francia földrajz. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 153–177.
- Granó, J. G. (1928): A földrajz Finn- és Észtsorszámban. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 141–151.
- Haltenberger Mihály (1914): A modern földtudomány és Magyarország középiskolai földrajzoktatása. *Új Élet*, 7–10. sz. 20–31.
- Havasné Bede Piroska és Somogyi Sándor (1973, szerk.): *Magyar utazók, földrajzi felfedezők*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Havass Rezső (1922): *Emlékezés a Magyar Földrajzi Társaság 50 éves múltjára*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest.
- Hóman Bálint (1933): Emlékezés gróf Klebelsberg Kuno felett. *Századok*, **67**. 7–8 sz. 241–249.
- Hóman Bálint (1932): Gróf Klebelsberg Kuno ravatalánál. *Magyar Szemle*, **16**. 3. sz. 201–203.
- Horváth Árpád (1986): Cholnoky Jenőre emlékezik egykori tanítványa. *Földrajzi múzeumi tanulmányok*, **2**. 2. sz. 45–50.

- Husztai József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Incze Andor (1944): *A magyar földrajz huszonkét éve*. Minerva nyomda, Kolozsvár.
- Jóboru Magda (1972): *A köznevelés a Horthy-korszakban: Alsó- és középfokú oktatás*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kádár László (1972): A 100 éves Magyar Földrajzi Társaság és jeles képviselői. *Földrajzi Közlemények*, **96**. 2–3. sz. 107–117.
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926*. (1927). Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1932): *A háború utáni kor szelleme*. Franklin Nyomda, Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1930): *Jöjjetek harmincas évek*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1929): *Küzdelmek könyve*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1928): *Neonacionalizmus*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Klebelsberg Kuno (1933): *Utolsó akkordok*. Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Gróf Klebelsberg Kuno politikai hitvallása* (1935). Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest.
- Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete* (1938). Egyetemi ny., Budapest.
- Kormány Gyula (1979): A Magyar Tanácsköztársaság népiskolai földrajzi tantervezete. *Földrajztanítás*, **22**. 3. sz. 65–70.
- Kornis Gyula (1932): Gróf Klebelsberg Kuno: Emlékezés a Magyar Paedagógiai Társaságnak 1932. okt. 15-i ülésén. *Magyar paedagógia*, **49**. 7–8. sz. 98–109.
- Kornis Gyula (1921): *Kulturpolitikánk irányelvei*. Atheneum Nyomda, Budapest.
- A középiskolai földrajzoktatásunk reformálása (1916) közread. a Magyar Földrajzi Társaság. *Földrajzi közlemények*, **44**. 1. sz. 1–7.
- Láng Sándor (1970): A földrajztanítás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870–1970 között. In: Antal Zoltán, Láng Sándor és Sárfalvi Béla (szerk.): *A Budapest Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajztudományi Tanszékének centenáriumi évkönyve*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 6–42.
- Machatschek és Fritz (1930): A földrajz Cseh-Szlovákiában a háború után. In: Teleki Pál, Kéz Andor és Karl János (szerk.): *Földrajzi évkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest. 119–140.
- Márki Sándor (1889): Hunfalvy János. *Földrajzi közlemények*, **17**. 2. sz. 5–82.
- Marosi Sándor (1976): A Magyar Földrajzi Társaság 1. és 100. közgyűlése között. *Földrajzi közlemények*, **100**. 1. sz. 9–33.
- Marosi Sándor (1994): Társaságunk múltjáról és jelenéről: A Magyar Földrajzi Társaság első 120 éve (1872–1992). *Földrajzi közlemények*, **118**. 1. sz. 5–34.
- Márton Béla (1927): *A földrajztanítás módszertana*. Csáthy, MTI Nyomda, Budapest.
- Mendöl Tibor (1947): *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- Otto, Theodor (1924): A földrajzoktatás reformja Németországban. In: Teleki Pál, Bezdek József és Karl János (szerk.): *Zsebatlasz*. Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 141–148.
- Poszler György (1997): Bárány Munchausen mutatója a negyedik reform. *Liget*, **10**. 1. sz. 53–65.
- Prinz Gyula (1943): *Hat világrész földrajza*. Renaissance Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- Pukánszky Béla és Németh András (1994): *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Sipos Anna Magdolna és Nagy Miklós Mihály (1997): A Magyar Földrajzi Társaság a földrajzi ismeretterjesztés szolgálatában. *A földrajz tanítása*, **5**. 3–4. sz. 23–29.
- Sipos Anna Magdolna és Nagy Miklós Mihály (1997d): Könyvek, Könyvsorozatok a Magyar Földrajzi Társaság történetében, 1872–1945. *Földrajzi Közlemények* **121**. 3–4. sz. 142–149.

Földrajzoktatás a válságos évtizedekben

- Siposné Kecskeméthy Klára és Nagy Miklós (1995): A földrajzi ismeretterjesztés és a háború. *A földrajz tanítása*, 3. 5. sz. 5–8.
- Szabó József (1980): *Hunfalvy János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tasnádi Kubacska András (1974): *Lóczy Lajos*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Teleki Pál (1917): *A földrajzi gondolat története*: Essay. Szerzői kiad., Budapest.
- Teleki Pál és Vargha György (1923, szerk.): *Modern földrajz és oktatása*. Stádium, Budapest.
- Udvarhelyi Gábor és Göcsei Imre (1973): *Az alsó- és a középfokú földrajztanítás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Budapest.

ABSTRACT

MAGDOLNA A. SIPOS AND MIKLÓS M. NAGY:
THE TEACHING OF GEOGRAPHY BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Hungarian politicians of the years following the First World War were searching for a way out of the distress the country was in as a consequence of the Trianon Peace Treaty. They chose education – and, within that, focused on geography education – as a possible ideological egress. In the present study the authors examine (1) how the teaching of geography, so popular in that period, was influenced by the cultural politics of the era in the schools, especially in secondary schools and (2) how geography education supported the notions of national education and revision. These decades were the golden age of the discipline and the teaching of geography. With its integration-based approach and its claim of the determining role of geographical conditions, the field, as it were, provided a natural geographical basis for the notion of revision. This way, a simple statement of natural geography, declaring the unity of the Carpathian basin, received an overtone corresponding to the actual political regimes.

Magyar Pedagógia, 98. Number 1. 41–57. (1998)

Levelezési cím / Address for correspondence: Sipos Anna Magdolna, H – 2040 Budaörs, Szivárvány u. 2. X. em. 64.; Nagy Miklós Mihály, H – 1149 Budapest, Pillangó park 12/c VII. em. 45.